

В.О.ЩЕРБАК *

ОБРАЗ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ У ТВОРАХ Т.ШЕВЧЕНКА

Висвітлюється образ козацької України в поетичній спадщині Тараса Шевченка. Проаналізовано історичні джерела, які він використовував, та реалії сучасної поету епохи. Увага акцентується на творах, що відображали найбільш яскраві події та явища козацької доби.

Ключові слова: Тарас Шевченко, народна творчість, Україна, Гетьманщина, козацтво.

У творчості геніального поета і художника Тараса Шевченка пізнання історичного минулого України було засобом розкриття сучасного та спробою подивитися в майбутнє свого народу. Відтак однією з провідних у його поетичній спадщині простежується козацька тематика. Т.Шевченко народився й виріс у краї, що був батьківщиною величних постатей вітчизняної історії: Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, а Чигирин став столицею відродженої Української держави як спадкоємиці княжої Русі. Мешканці Правобережжя навіть після скасування козацького устрою на початку XVIII ст. активно продовжували боротися проти іноземного панування. Яскравим прикладом цих змагань стала Коліївщина 1768 р. під проводом уродженця містечка Медведівки Максима Залізняка. Легенди й перекази про учасників гайдамацького руху та їхні звитяги живили дух українців наступних поколінь. Цілком закономірно, що ці сюжети знайшли місце в поезії Великого Кобзаря, його творенні образу козацької України.

Окремі питання вітчизняного минулого у творчості Т.Шевченка вже ставали об'єктом наукових студій. Говорячи про специфіку мистецького творення, В.Антонович відзначав високий художній рівень зображувальної епохи, характер якої завжди був вірно підмічений поетом. При цьому історик слушно зауважував, що «художник нерідко передбачає те, що буде встановлено історичною критикою багато років потому»¹. У радянській історіографії, у контексті пануючої ідеології, Т.Шевченко обов'язково іменувався «революціонером-демократом», для якого головною метою була «боротьба трудящих мас за своє соціальне і національне визволення»². Під «трудящими масами» вбачалося українське селянство. Лише у праці М.Петровського, присвяченій висвітленню Т.Шевченком «повстання українського народу» 1630 р., відзначалася й роль у цьому виступі козацтва, очолюваного запорозьким ватажком Тарасом

* Щербак Віталій Олексійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка

¹ Антонович В.Б. О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченка // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.2. – Отд.І. – К., 1888. – С.147.

² Коваленко Л.А. Исторические взгляды революционера-демократа Т.Г.Шевченко // Вопросы истории. – 1951. – №7. – С.26–44; Марченко М.І. Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1957. – 196 с.; Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – 244 с.; Марголис Ю.Д. Исторические взгляды Т.Г.Шевченко. – Ленинград, 1964. – 294 с.

Федоровичем³. Слушно зауважуючи про витоки суспільно-політичних поглядів поета, радянські дослідники вказували на «великий вплив» на нього російських «революціонерів-демократів» В.Белінського, О.Герцена, М.Огарьова, а також М.Чернишевського та М.Добролюбова (при тому, що з творчістю останніх двох Т.Шевченко ознайомився вже наприкінці свого життя після повернення із заслання). Літературний аналіз багатогранного Шевченкового мислення на методологічних засадах структурної антропології здійснив американський дослідник Г.Грабович. Він, зокрема, зазначав функціональну дієвість поетового історизму для визволення народу та здатності «стати істинним творцем його духовного відродження»⁴.

Зрозуміти характер оцінки минулих часів Т.Шевченком можна лише звернувшись до основних джерел, які він використовував у творчому процесі та означенням основних рис становища українського суспільства в ХІХ ст. У молоді роки, включаючи ранній петербурзький період, безумовно, головним джерелом для поета була усна народна творчість – перекази, легенди, пісні, історичні думи. Через кілька десятиліть після падіння Гетьманщини вони рельєфно відбивали реалії козацької епохи, характер та діяльність її провідників, найважливіші явища суспільного життя. Головним мотивом українського епосу була свідомість спільної віри та історичної долі народу, які будили почуття солідарності, підносили дух волі й патріотизму.

Навчання в Петербурзькій академії мистецтв сприяло формуванню суспільно-політичного світогляду Т.Шевченка, зумовило його знайомство з популярними тоді працями Д.Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії» та М.Маркевича «Історія Малоросії», в яких викладалося минуле України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Для поета був доступним і визначний публіцистичний твір «Історія русів», поширений у списках задовго до видання⁵. Не менш важливим було осягнення здобутків художньої літератури: Г.Сковороди, І.Котляревського, М.Гоголя, а також К.Рилєєва, Д.Байрона, О.Пушкіна. Оцінки визначних постатей української історії у цих та інших працях справили визначальний вплив на Шевченкову творчість. Водночас не слід забувати, що поет жив в епоху посилення соціального й національного гноблення в Російській імперії, що наштотувало його на з'ясування причин цього явища.

Козацька доба значною мірою асоціювалася в поета із Запорозькою Січчю – як осередком лицарської вольниці й центром визвольного руху. А запорожці стали уособленням героїзму, самопожертви, найвищого піднесення народного духу. Про Січ і козаків Т.Шевченко писав у творах «До Основ'яненка», «Іржавець», «Назар Стодоля», а також «Чернець», «Ой крикнули сірії гуси», «Хустина». Водночас скрізь бринить туга за минулою славою, яку важко повернути. Так, у вірші «Іван Підкова» поет зазначав:

³ Петровський М.Н. Повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі в 1630 р. у творчості Тараса Шевченка // Пам'яті Тараса Шевченка: До 125-річчя з дня народження. – К., 1939. – С.107–120.

⁴ Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К., 1998. – С.61.

⁵ Плохій С. Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій. – К., 2013. – С.68.

«Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу і волю;
Минулося – осталися
Могили на полі»⁶.

Цей твір присвячено морським походам запорозьких козаків у володіння Османської імперії, які підривали військові й матеріальні ресурси султанської Туреччини та її васала – Кримського ханства. У вірші «Іван Підкова» подається картина виступу козаків у похід під час морської бурі. На цьому тлі стихійних сил природи ще яскравіше й виразніше виступають сміливість, рішучість і велич запорожців. Т.Шевченко рельєфно змалював образ запорозького ватажка, який, будучи підконтрольним громаді, в екстремальних умовах діяв рішуче, відчуючи її підтримку. Виборний отаман Іван Підкова закликав побратимів у похід на Царгород «до султана в гості». Козаки прагнули зруйнувати турецькі фортеці на чорноморському узбережжі, звідки йшла загроза не лише запорозькому краю, але й усій Україні. Високою місією було й визволення полонених із турецької, татарської неволі. Це явище знайшло широке відображення в українському народному епосі. Згадаймо хоча б думи про Самійла Кішку чи Марусю Богуславку.

Цілком спорідненим, як ідеєю, так і змістом, своєрідним його розвитком є вірш «Гамалія», в якому змальовується похід на чайках із Запорозької Січі до турецьких берегів, де знемагали тисячі невільників. Т.Шевченко посилив і розвинув думки та ідеї народної творчості про стійкість характеру, непохитну волю, патріотизм полонених козаків, які потрапили в неймовірно тяжкі умови рабства. Щодо Гамалії, то він не був історичною особою. Це узагальнений образ козацького ватажка, який особливо розкривається в описі штурму та руйнування турецької фортеці Скутар:

«Реве гарматами Скутара,
Ревуть, лютують вороги.
Козацтво преться без ваги –
І покотились яничари»⁷.

Похід завершується успіхом і на зворотному шляху козаки бадьорою піснею славлять свого отамана.

У творенні образу козацької України Т.Шевченко намагається з'ясувати причини визвольних змагань. Поет небезпідставно пов'язує їх із колоніальним режимом, встановленим урядом Речі Посполитої «на східних кресах» держави. Він проявлявся в посиленні соціального гніту через запровадження

⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – К., 1989. – С.55.

⁷ Там само. – С.152.

на Подніпров'ї кріпацтва, утисках із боку магнатурії та урядовців реєстрового козацтва, що перебувало на королівській службі, насадженні католицизму й уніатства в руслі колонізації українського населення. Ці складні суспільні процеси Т.Шевченко рельєфно окреслює в «Тарасовій ночі» такими рядками:

«Зажурилась Україна –
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина,
Немає де дітись.
Виростають нехрещені
Козацькі діти,
Кохаються невінчані,
Без попа ховають,
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніати
Налітають – нема кому
Порадоньки дати»⁸.

Про початки спротиву українців іноземному гнобленню поет зауважує через звернення до постаті Семерія (Северина) Наливайка, який упродовж 1594–1596 рр. очолював козацьке повстання. Незважаючи на жорстоке придушення виступу, він надав потужний імпульс розвитку визвольного руху в Україні. У драмі «Никита Гайдай» поет розповідає про мученицьку смерть козацького ватажка у Варшаві. Змальовуючи картини знущань, Т.Шевченко водночас висловлює сподівання, що виростуть нові герої, гідні Наливайка.

«Наливайка дух великий
Воскреснет снова средь мечей
И тьмы страдальческих теней
Наши неистовые клики
В степях разбудят»⁹.

Не випадково учасників повстань в Україні першої половини XVII ст. досить часто йменували «наливайками». Пам'ять про Наливайка як мужнього народного героя знайшла відображення у творах Т.Шевченка «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «У неділеньку у святую», «Назар Стодоля».

⁸ Там само. – С.20.

⁹ Там само. – Т.3. – К., 1991. – С.11.

Участь Війська Запорозького, очолюваного гетьманом Петром Сагайдачним, у переможній Хотинській війні 1621 р. не була належним чином поцінована урядом Речі Посполитої. А реєстровці дедалі більше відчували утиски своїх прав і привілеїв, гарантованих сеймовими постановами. Це стало причиною ряду козацьких повстань, одне з яких, у 1630 р., очолив Тарас Федорович, знаний у народі як Тарас Трясило. Очевидно, його прізвисько походило від слова «трясти», у розумінні «бити». Із метою мобілізації сил він звернувся з універсалами до українського народу. В одному з них закликав братися до зброї всіх, «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»¹⁰. Теза про здобуття «козацьких вольностей» означала по суті юридичне оформлення особливого правового статусу козацтва в Речі Посполитій. У гасло «боротьби за віру» також вкладався відповідний зміст: визволення краю від іноземного панування, знищення католицизму й уніатства.

Бій коронному війську козацький гетьман Т.Федорович вирішив дати під Переяславом, розташувавши свій табір при злитті двох річок – Трубежа й Альти. Із початку травня 1630 р. впродовж трьох тижнів там тривало кровопролитне протистояння, у ході якого повстанці здійснювали сміливі вилазки в розташування противника. У ніч на 20 травня невеликий козацький загін проник у табір коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, штаб якого охороняла так звана «золота рота» (назва походила від золотого кола на її хоругві) чисельністю близько 150 шляхтичів зі знатних родів. Повстанці повністю їх знищили, захопивши великі трофеї. Ці події яскраво відображено у вірші Т.Шевченка «Тарасова ніч»:

«Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата,
Прокинулись ляшки-панки –
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали.
Зійшло сонце – ляшки-панки
Покотом лежали»¹¹.

Відсутність підкріплень та чималі втрати змусили Ст.Конєцпольського запропонувати мир. Згідно з Переяславською угодою, повстанці визнали свою провину, але відмовилися видати властям свого ватажка.

Переломним етапом вітчизняної історії була Визвольна війна українського народу середини XVII ст. У ході широкомасштабного збройного конфлікту козацтво

¹⁰ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С.31.

¹¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – С.22.

не лише здобуло цілий ряд яскравих перемог, але й заклало основи відродженої Української держави, відстоювання котрої вимагало великих матеріальних і військових ресурсів. У тривалих пошуках союзників Богдан Хмельницький зробив ставку на православну Московію. Українсько-московський договір 1654 р. («Березневі статті») визначав статус козацької держави «під царською рукою». Упродовж століття Росія, скориставшись внутрішніми протистояннями в Україні, приєднала до імперського простору Гетьманщину. У цих нових умовах, які адекватно відбивалися в усній народній творчості українців, проходило життя Т.Шевченка. Звідси й формування уявлень про часи гетьмана Б.Хмельницького та його наступників.

Як справжній патріот, поет захоплювався героїчною боротьбою українців у протистоянні з польською владою, відзначаючи визвольний характер війни. У Т.Шевченка вона асоціювалася з сучасністю, нагальними потребами ліквідації кріпацтва й самодержавства в імперській Росії. Подіям середини XVII ст. автор присвятив драму «Никита Гайдай», в якій назвав гетьмана Б.Хмельницького «благородним», віддавши належне його заслугам. У вірші «Сон» («Гори мої, високії...») поет також із пошаною згадував «батька Богдана».

Теми Визвольної війни, зокрема її трагічної сторінки – поразки козацького війська під Берестечком у 1651 р., стосується твір «Ой чого ти почорніло, зеленее поле?». У лаконічній формі висловлено високі почуття поета:

«Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили»¹².

У 1840-х рр. з'явилися твори Т.Шевченка, де містилися критичні оцінки діяльності першого гетьмана Української держави. Так, у вірші «Розрита могила» поет фактично звинуватив Б.Хмельницького у союзі з Москвою:

«Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала»¹³.

¹² Там само. – Т.2. – К., 1989. – С.135.

¹³ Там само. – Т.1. – С.169.

У вірші «Чигирине, Чигирине...» поет ставить логічне запитання про мотивацію й розуміння перспектив боротьби українського козацтва, столицею якого був славний Чигирин:

«За що ж боролись ми з ляхами?
За що ми різались з ордами?
За що скородили списками
Московські ребра? Засівали,
І рудою поливали...
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось?!»¹⁴.

Т.Шевченко з сумом визнає поразку визвольних змагань. Проте водночас звучить оптимістичний мотив про «козацький дух» українців, зафіксований в історичних народних піснях, що його поет сподівається розбудити своєю творчістю для нових звершень:

«Не рвіть, думи, не паліте,
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.
Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло.
І в тяжкі упруги...
Може, зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!»¹⁵.

Аналогічні мотиви звучать і у Шевченковому вірші «Стоїть в селі Суботові...», де поет порівнює Іллінську церкву на хуторі Б.Хмельницького з «домовиною» козацької України. На думку Кобзаря, саме тут утверджувалися безпідставні сподівання гетьмана на добросусідство з Московією. Однак українці залишилися ошуканими й незахищеними перед ординською ментальністю нових союзників. Завершує свій твір поет словами надії:

¹⁴ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – С.171.

¹⁵ Там само. – С.172.

«Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики, що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну!».
[...]
«Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!»¹⁶.

У цілому ряді творів Т.Шевченка містяться згадки про наступників Б.Хмельницького – гетьманів Івана Самойловича, Івана Скоропадського, Кирила Розумовського, які відзначалися вірним служінням російській владі. Поет різко критикував їх за відступництво, а у вірші «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнє посланіє» цей осуд утілювався в найгострішій формі:

«Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани
Ясновельможнії гетьмани»¹⁷.

До образу козацької України Т.Шевченко звернувся й у поемі «Гайдамаки», адже події, зображені у творі, розгорталися на території колишньої Гетьманщини. Поет із гордістю говорить про подвиги запорожців у боротьбі проти шляхетської Речі Посполитої та закликає «любити козацьку славу». Водночас він із докором згадує часи, коли внутрішнє протистояння, назване митцем «срамотною годиною», завдало великої шкоди українському етносу, його історичній пам'яті. Звідси констатація гіркої істини, що всього лише через століття вже неможливо віднайти могили козацьких вождів Петра Сагайдачного, Якова Острянина, Івана Богуна та ін.

За спогадами Т.Шевченка, про Коліївщину він дізнався від 90-річного діда, тож твір можна розглядати як історичний. У ньому образно змальоване

¹⁶ Шевченко Т. Кобзар. – К., 1988. – С.317–318.

¹⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – С.253.

становище Правобережної України у складі Речі Посполитої другої половини XVIII ст. Польська шляхта представлена в поемі всесильним і свавільним станом, для котрого повага до людської гідності була чужою. Звідси поет робить висновок про невідворотність соціального конфлікту, в якому були присутні етнічний і конфесійний чинники. Так, оголошена польськими фанатиками Пулаським, Пацом та Красинським конфедерація призвела до звірячих розправ над мирним українським населенням:

«Розбрілись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні;
Розбрілися та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з жидами,
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили»¹⁸.

Т.Шевченко описує підготовку та хід повстання, яке під проводом запорозького козака Максима Залізняка за короткий час охопило значну частину України. Виступ, котрий супроводжувався масовим протистоянням гайдамаків із польською шляхтою та її сателітами, було жорсткою придушено російськими військами. Імперський історик А.Скальковський у статті «Наїзди гайдамаків на Західну Україну в 1733–1768 рр.» піддав різкій критиці гайдамацький рух, називаючи його учасників «розбійниками». На що Т.Шевченко, високо оцінюючи народне повстання в Україні 1768 р., відгукнувся віршем «Холодний Яр»:

«Гайдамаки не воины –
Розбойники, воры.
Пятно в нашей истории...»
Брешеш людоморе!
За святую правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну»¹⁹.

¹⁸ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – С.67.

¹⁹ Там само. – С.257.

Т.Шевченко розглядав Коліївщину як продовження визвольної боротьби українців проти іноземного гноблення, яка велася у XVII – першій половині XVIII ст. Звідси батьківське звернення до героїв твору:

«Сини, мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, –
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі»²⁰.

А серед «праведних гетьманів», своїх улюблених героїв козацької доби – С.Наливайка, П.Сагайдачного, Т.Федоровича, Я.Острянина, І.Богуна – поет називає і «славного Богдана».

Таким чином, образ козацької України витворювався Т.Шевченком на основі глибокого знання усної народної творчості та історичних і літературних праць, в яких містилася інформація про події XVI–XVIII ст. На нього значною мірою впливали й українські реалії XIX ст., коли соціальне та національне гноблення в імперській Росії сягло апогею. Це зумовило філософське осмислення поетом козацької доби і своєрідну її інтерпретацію. З одного боку, Т.Шевченко захоплюється героїзмом козаків як борців за волю свого народу та його захисників від зовнішньої агресії, із пієтетом говорить про Запорозьку Січ. Водночас «Березневі статті» 1654 р. посутньо вплинули на історичну долю України. Тож ставлення до гетьмана Б.Хмельницького і його наступників у Шевченковій творчості містить багато критичних нот. Поет глибоко вірив у майбутнє українського народу, коли історична пам'ять про героїчну козацьку епоху допоможе постати «новій Україні».

²⁰ Там само. – С.61.

The article highlights the image of Cossack Ukraine in the poetical heritage of T.Shevchenko. Sources, which he used, and historical realities of poet's era were analyzed. The attention is paid to the works where the most vivid events and phenomena of Cossack era are depicted.

Keywords: Taras Shevchenko, folk arts, Ukraine, Hetmanat, Cossacks.

